

tás. A kérdések szaporíthatók: mik voltak az okai szívós továbbélésének, tartós hatásának; mennyire volt változatlan konstrukció; mely elemeket tudta fokozatosan magába építeni és így tovább. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Toldy Ferenc sok mindent átvett Horváttól, s bizonyos nemzeti mitológémák az ő közvetítésével kanonizálódtak. Nem csupán Horvát néhány konkrét fölvetése, hanem módszere, szemlélete is továbbélt — még ha némileg megfegyvelmezett formában is. Szalai Anna csodálkozása, hogy Toldy egy feltevést tényként kezel (149.), ennek ismeretében indokolatlan. Az ideológia kiéptülésének álmóságait persze csak akkor lehetett volna kijelölni, ha a szerző figyelme a szövegekben megbújó ideologikus mozzanatokra irányult volna. Sajnos, Szalai Anna ezt nem tartotta feladatának. Pedig megfogalmazott egy olyan gondolatot, amelynek összes következményét érdemes lett volna megfontolni: Horvát mindenütt magyarokat feltételező őskeresési buzgalma — szerinte — a magyarosítás gyakorlati kudarcának belátása vagy megsejtése lehet (21.). Ha a szerző ezen a nyomon kívánt volna továbbhaladni, nyilván feltűnik neki, hogy Horvát nagyszámú elmarasztaló megjegyzése a nemzetiségiekről nem valami eredendő fobia jele, hanem inkább az automómiát a másoktól való elhatárolódással megteremteni akaró értelmiségi etnikai síkra kivetített gesztusait dokumentálja. Így talán magyarázható az az ellentmondás is, amivel Szalai Anna nem nagyon tud mit kezdeni (44.), hogy miképpen barátkozhatott Horvát a később megtagadott Rachovetz-cel és Markovicsal, ha leveleiben már ekkor kifejtette elveit a nemzetiségekről. Ha ezt a mozzanatot nem egy mentalitás és egy

reagálásképpen létrejövő ideológia kettősségként értelmezzük, akkor nem lehetjük meg a nagyobb rejtély magyarázatát: Horvát és Vitkovics tartós és meleg barátságát. Számomra igazából ezek, az eszme- és ideológiatörténet eszközeivel körülírható kérdések jelentették volna a problémát — s ezért is fájlam, hogy Szalai Anna nem látszott tudomást venni Margócsy István szempontrendszereiről (pl. *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*. ItK 1987/88. 4.; *A Révai-Versey-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai*. In *Klasszika és romantika között*), noha ez sokat segíthetett volna a kontextus észlelésében és érzékelésében. Ekkor lehetett volna igazán beszédes az a következtetés, ami a könyvből az adatok szintjén gyönyörűen kirajzolódik; Kazinczy ún. triászra nem három emberből állt és nem Kazinczy hozta létre (243–283.). Nyilvánvaló, hogy a hagyományos irodalomtörténeti elnevezés egy eszmetörténeti konstrukció eredménye: bizonyos embereket kiugratni, másokat háttérbe szorítani igyekezett ez a szemlélet. Ráadásul a magyar irodalom a felvilágosodás kora óta hármas csoportozatokba merevítettett — gondoljunk a deákosoktól kezdve az *Uránia* állítólagos három szerkesztőjén át éppen erre a pesti triászra. Ezt a sterilizált szoborcsoport-sorozatot Toldy szentesítésével vette át a köztudat, noha a gyökerei szintén itt lehetnek Horvát körül (vö. 265., 270.). S mi mindennek lehet még itt az eredete ... Ezt valószínűleg csak akkor fogjuk megtudni, ha valaki — akár éppen e monográfia szerzője — alaposan és a problémákra érzékenyen újra végiggondolja a könyv témáját.

Szilágyi Márton

BALASSA PÉTER: A LÁTVÁNY ÉS A SZAVAK

Esszék, tanulmányok 1981–1986. Bp., Magvető Kk. 1987. 243 [1] l.

Egy jócskán megkésített recenzió abban a helyzeti előnyben van, hogy esetleg számításba tudja venni a könyv megjelenése óta eltelt időt. Mérlegre teheti, hogy mennyit avult, mennyit érett, mennyit erősödött a könyvben foglalt esszék gondolatrendszerre. És jelentős évek múltak el: ha nem ragaszkodunk ahhoz a fikcióhoz, hogy az uralkodó eszmék és a politika hullámvásai

teljességgel kizárhatók az irodalomkritikai tevékenységből, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek az évek a kritika életében is legalább duplán számítanak.

Az első és teljességgel praktikus észrevétele a mai olvasónak nosztalgikus lehet. Bizony, manapság már alig van esélye egy ilyen vegyes tartalmú kritikai tanulmánykötet közreadásának, ahol a szövegeket első

látásra csakis a szerző személye és a szövegek megírásának egymáshoz közeli időpontjai fűzik össze. Ezt — vérmérséklet szerint — elégtétellel is nyugtázhatjuk, hiszen így az amúgy is (folyóiratokban) hozzáférhető tanulmányok kötetbe-gyűjtése helyett talán erőre kap a koncentráltabb szerkesztésű kötetek új hagyománya.

Második, igencsak elismerő megjegyzése meg bizonyára az, hogy Balassa Péternek ugyan semmi oka nem volna arra, hogy aktuális szempontok szerint revideálja írásait, vagy hogy a mára szalonképtelenné vált kitételeket kigyomlálja: számos pályatársával ellentétben értéktételeit nem kezdte ki a közelmúlt eróziója.

Balassa Péter kétségkívül kiemelkedő helyet foglal el a mai magyar kritikai életben. Így volt ez már az esszék első megjelenése idején, még inkább a kötet elkészültekor, s mára ez egészen nyilvánvalóvá vált. Kitűnő, jelentős, figyelemreméltó kritikus — mondhatnánk, ha nem volnának e jelzők olyannyira elcsépeltek. Többet érünk azzal, ha megkíséreljük leírni, milyen tényezők játszhatnak szerepet e minőség kialakulásában.

Első helyen érdemel említést, hogy Balassa jól megválogatja, hogy mennyit és miről ír. Ami a mennyiséget illeti: bizonyára számít, hogy Balassa Péter nem „napi” kritikus, ezért nincsenek azonnal fülöncsíphető modorosságai, beidegződései, de nem is olyan ritkaszává bírálatszerző, akinek megszólalásai ne lennének hallhatók az irodalmi élet kritika-áradatában. Ez nyilván alkat kérdése, és nem kell, hogy a másik két végtel képviselőit automatikusan minősítse. A tempó annyit azonban jelez, hogy sem felületes, félig átgondolt ötletek gyors közvételének a vágya nem hajtja, sem pedig a részletekbe való meddő belebonyolódás nem gátolja. Ami a minőséget illeti: Balassa részint „rég” klasszikusokhoz nyúl, mint Babits, Kosztolányi — az elméletben: Lukács és Hamvas —; részint „új” klasszikusokhoz, akiket a közvélekedés korunkban meglepően egységesen nagyra értékelt (Pilinszky, illetve Németh G. Béla); részint pedig a legújabb magyar próza csúcsteljesítményei foglalkoztatják (pl. Esterházy, Bodor Ádám, Mészöly).

Nem csak rosszmagáj, de alaptalan is volna azt Balassa szemére hányni, hogy biztosra megy, hogy nem sokat reszkíroz.

Alaptalan azért, mert például az olyan friss művek megítélések, mint Márton László vagy Krasznahorkai László regényei esetében semmiféle értelmezői hagyomány nem adott, ennek kialakítása éppen például Balassa tevékenységétől függ. De alaptalan azért is, mert pontosan a régi és új klasszikusok újraértelmezéséhez kell bátorság. Ne csak a radikális átértelmezésre gondoljunk: a hagyományokhoz illeszkedő értelmezés talán még sérülékenyebb, hiszen ki van téve annak, hogy egy új, immár valóban radikális átértelmezés félre fogja söpörni. Annyi azonban valóságosítható, hogy Balassa szívesebben foglalkozik a „nagy” irodalommal; Hamvas az egyetlen, akit valamilyen bírálattal illet, s ott is legföljebb a „tanakodó hódolatig” jut el. Ez az attitűd méltányolható ugyan, de semmiképpen nem az egyetlen lehetséges; az átértékelés vagy a negatív értékek feltárása, esetleg a negatívnak mint ilyennek a megbélyegzése ugyancsak járható utak. Mindenesetre az értékrend pozitív pólusainak felmutatása több esélyt ad a kritikusnak arra, hogy orientáló tényező legyen.

Folytatva mármost a Balassa Péter kiemelkedő szerepéhez hozzájáruló tényezőket felsorolását, azt a műveltséget említenénk, amely írásaiból kibontakozik. Nem a műveltség terjedelme, gazdagsága a fontos itt, hanem jellege és mélysége. Nem mondanánk, hogy Balassa különösképpen fitogtatná világirodalmi vagy filozófiai tájékozottságát; azt sem, hogy lapról lapra bizonyítaná irodalomelméleti verzátságát. Az azonban nem csak a Lukács-tanulmányból világlik ki, hogy a szerző mögött igen komoly esztétikai stúdiumok állnak, amelyek valahol a Lukács-iskolánál erednek. Ez a fajta iskolázottság (amely nem idézetekben, utalásokban ölt testet, hanem sokkal inkább a filozófiai háttérre való odafigyelésben, a filozofikus végiggondolásban) különös színezetet kap a tagadhatatlan keresztény orientáció révén. Ez a fajta vonatkoztatási keret a mai magyar kritikai életben jellegzetesen Balassa Péter sajátja.

Harmadik elemként Balassa műfaját, az esszét, és ennek stílusát kell említenünk. Balassa Péter rendkívül gondos stílusza. Ez nem pusztán annyit jelent, hogy gondosan válogatja meg kifejezéseit és ügyel a mondat szerkesztésre, valamint az esszé ívére: stíluson keresztül érzékelteti azt is,

amiről ír. Tárgy és tárgyaló mintegy össze-
nő, hívős távolságtartás helyett egymásba-
járszás tanúi vagyunk — Balassa számára
személyes úgy az értékelés, az észrevevés maga is — de nem szen-
vedélyes egyesülésről, nem elragadtatott,
artikulátlan odaadásról van szó.

Ha a tárgyalat mű és a tárgyalásmód
összefüggéseiről gondolkodunk, akkor fel-
tehető az is, hogy ennek a kötetnek egy
beleérző, átélő jellegű recenzió felelne meg,
amely megmutatná a tanulmányok feltár-
ta értékeket, elismerné Balassa törekvéseit,
meltatná a művelésztés szempontjait, fej-
tet hajtana retorikája előtt. Nem tagad-
va e megközelítés lehetséges, sőt, esetleg
érzékletességében tanulságos voltát, most
más módszerrel élünk. Nem hallgathatjuk
el ugyanis néhány kifogásunkat, amely rés-
zint az írások stílusát, részint némelyikük
érvrendszerét illeti.

Említettük, hogy Balassa nagy gond-
dal formálja írásait; fel kell viszont figyel-
nünk azokra a meghökkentő bicsaklásokra,
amelyeket nem lehet szándékolatlanoknak
tekinteni. Úgy tetszik, a szerző maszkokat
próbálgat: a Lukács-cikk módfelett hanyag
és idegenszerű mondat szerkezetei, hosszú
mondatai és bekezdései, ugyanakkor az elő-
beszédre vagy a gyorsan lejegyzett gondo-
latok egymásratorlódására emlékeztető stí-
lusa nyilvánvalóan magát Lukácsot vagy a
Lukács-iskola egyes képviselőit van hivatva
megidézni. A Babits-vers elemzése száraz,
kopogó filológiai nyitánnyal indul; a szerző
azonban szinte rögtön félredobja e maszkot,
bevezető mondataiból semmi nem követ-
kezik, s a későbbiekben sem támaszkodik
rájuk. Mintha parodisztikus felütéssel len-
ne dolgunk. Nehéz másként értékelni azt
az „akadémiai” maszkot is, amely olyan
címet írat le viselőjével, hogy „Hagyomá-
nyértelmezések újabb prózáinkban”, amely
— a recenzensben legalábbis — keserves is-
kolai emlékeket ébreszt („főneveinkről” és
„lignitkincseinkről”). A recenzens, akitől
egyébként mindenfajta purizmus távol áll,
szóvá teheti azt is, hogy Balassánál az ide-
gen szavak burjánzása olykor a komikumig
fokozódik.

Miután megkíséreltünk számbavenni né-
hány olyan tényezőt, amelynek szerepe le-
het abban, hogy Balassa Péter kritikai
munkássága méltó figyelemben részesül, le-
kell szögeznünk, hogy igen vegyes, hullám-

zó tartalmú kötet ez. Vannak olyan írások,
amelyek jó alapot adnak Balassa kvalifika-
ciójának el- és felismeréséhez. Ilyen a Babits-,
a Kosztolányi- és a Pilinszky-elemzés, talán
a Krasznahorkai-méltatás; s ezek mellé ál-
lítható a Hamvas- és a Lukács-tanulmány
is. A többi írás egy része meglehetősen al-
kalmi jellegű — bár sietve tegyük hozzá,
hogy az úgynevezett napi kritika színvona-
lát (s gyakran terjedelmét is) messze meg-
haladó esszékről van szó. Tettethetnénk,
hogy nem egészen világos, mi keresnivalója
például a Németh G. Béla kötetét üdvöz-
lő kritikának ebben a kontextusban; hogy
a valóban nagyszerű Bodor Ádám novel-
láinak különben érzékeny méltatása miért
sikeredett ilyen rövidre; hogy mit keres
a prózatipológiai értekezésben Nádas regény-
részletének elemzése; hogy miként ékelődik
két Pilinszky-értelmezés közé Radnóti Sán-
dor könyvének bírálata. Szóval: mondhat-
nánk, hogy itt szerkesztői engedékenységről
vagy a szerző túlzott ambíciójáról van szó —
csak hogy másként áll a dolog.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy Balassa Pé-
ter bizonyos írásai — kiállások, szavazatok,
értékfelmutatások, példaállítások. Ebben
a tekintetben tehát akként módosítandó
a recenzió elején tett megállapításunk, hogy
erre a kritikai munkásságra nem neheze-
dett ugyan rá a közvetlen kultúrpolitizálás,
Balassa mégis politizált a maga módján.
Amikor ugyanis határozottan melléáll bi-
zonyos életműveknek, bizonyos műveknek
vagy akár bizonyos „beszédmódoknak”, ak-
kor az a pedagógiai szándék vezet, hogy
példát mutasson saját tevékenységével és
az olvasók elé tárt művekkel egyaránt. Itt
ezért egyre megy, hogy Balassa könyvkriti-
kát, hosszabb műelemzést, alkalmi előadást
vagy esszét fogalmaz-e; a műfaji külön-
ségeknel fontosabb a voksolás. De ez a
magatartás minden rokonszenves vonása
ellenére jár némi veszéllyel is.

Nagyon erősen pillanathoz és közösség-
hez kötődik ez a gesztus, s ha ezektől egy
kicsit is eltávolodunk, már folytathatatlan-
nak, továbbgondolhatatlannak, esetleg túl-
dimenzionálnak, ne adj’Isten (és Balassá-
nál még biztosan nem) mulatságosnak tet-
szik. Balassa sodró lendületű tanár, akinek
mondandóját azonban sokszor nem tudjuk
elismételni. A szuggesztív és erősen retori-
kus előadásmód zavarba ejt: nem lenne-e
ennek az ellenkezője elmondható vagy —

a költővel szólva — „ugyanaz elmondható bármiről?” Még ha erősen érezzük is, hogy igaza van (vagy akár, hogy nincs igaza), sürfi metaforikája megakadályozza, hogy érveljünk mellette vagy vitassuk. Esszéinek alapvető gesztusa gyakran a sokatmondó bölintés, amit nagyra kell értékelnünk — de kétséges, hogy ennél explicitebb kifejezés valóban megvalósíthatatlan volna-e.

Balassánál megjelenik persze több másfajta „beszédmód” is, hogy az ő kedvelt szavát használjuk. A legszerencsésebben talán a Kosztolányi-elemzést oldotta meg, ahol a szegénység kérdéskörét sokrétfen, az érzékeltetés és a kifejtő előadás egyensúlyát példásan megtartva tárja fel. Enigmatikusabb a Babits verselemzés. Egészen más utat jár a Nádas-értelmezésben kulmináló írás, amelynek az eleje valamiféle egészen explicit tipológiával kísérletezik. Ez viszont, nagy bánatunkra, teljes kudarcba fullad. Mert mit is kezdjünk a „hagyomány” szó hármas értelmezésével, ahol a három meghatározás grammatikailag sem illik össze, és egymást távolról sem zárja

ki? Vagy a hagyományértelmezés két jelentésével, ahol az egyetlen különbségnek a szerzői szándék (vagy a szerző tudatossága) látszik? Abban a korban, amikor az intertextualitás — ha kell, ha nem — központi kategóriája az irodalmi műelemzéseknek és elméleti tanulmányoknak, amikor kötetek foglalkoznak az idézettel, az allúzióval, és a szöveg-szöveg viszony más, furfangos formáival, akkor Balassa hármas felosztása legalábbis félresikerültnek és leegyszerűsítőnek tekinthető.

A felsorolt kifogások mellé azonban Balassa írásainak egy olyan jellegzetességét kell állítanunk, amely nagy reményekre jogosít. Balassa ugyanis folyamatos önreflexiónak veti alá értelmezéseit: egyik fő tárgya éppen az, hogy hogyan lehetséges írni, ha lehetséges, hogyan kell és hogyan szabad. Gondolkodásmódjának ez az eleme ismét csak különlegessének számít manapság —, és képessé teszi az állandó önkorrekcióra is.

Kálmán C. György